Archive of SID.ir

معرفت
سال سی و دوم، شماره دهم، پیاپی ۳۱۳، دی ۱۴۰۲، ص ۴۹ـ۶۰
https://creativecommons.org/licenses /by-nc /4.0
10.22034/marifat.2023.2019992

نوع مقاله: ترویجی

بررسی علل عدم موفقیت نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران در جلب اعتماد عمومی نسبت به حذف ربا

مهدی خطیبی/ استادیار گروه اقتصاد مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی‌ره
m.khatibi@iki.ac.ir orcid.org/0000-0003-4122-875X

دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۵ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸

چکیده

با گذشت حدود چهل سال از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، هنوز بسیاری به موفقیت نظام بانکی در رابطه با حذف ربا تردید دارند. ازاین‌رو برخی از محققان در طول سالیان متمادی به‌دنبال بازنگری در قانون عملیات بانکی بدون ربا بودند و یکی از اهداف خود را در کنار ارتقاء کارآمدی نظام بانکی، حذف ربا معرفی کرده‌اند. گویا تلقی ایشان آن است که ناکارآمدی نظام بانکی و وجود شبههٔ ربا در عملیات بانک‌داری بدون ربا به‌خاطر نقایص قانون فعلی است و با تغییر و اصلاح قانون، هر دو مشکل حل خواهد شد. در تحقیق حاضر به روش تحلیلی ـ توصیفی مشکل دوم، یعنی وجود شبههٔ ربا بررسی شده و نتایج آن نشان می‌دهد عوامل متعددی هم‌چون کاستی‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا، وجود اشکال در محتوای آئین‌نامه‌های اجرایی و بخش‌نامه‌ها، مشکلات مربوط به محتوای قراردادها، عملکرد نامطلوب مدیران و کارکنان و مشتریان بانک، پیچیدگی قراردادهای ترکیبی (مورد استفاده در بانک‌داری بدون ربا) نسبت به قرض ربوی، محدودیت‌های ذاتی نهاد بانک به‌عنوان بستری برای تحقق بانک‌داری بدون ربا هرکدام به‌نوعی زمینه‌ساز بی‌اعتمادی عمومی بوده‌اند. اما آنچه بیش از همه مؤثر بوده، عامل چهارم یعنی عمل‌کرد ضعیف متصدیان و مشتریان بانک است که آن‌هم به‌دلیل فقدان آگاهی لازم نسبت مفاد قراردادها و همچنین فقدان انگیزهٔ کافی نسبت به اجرای دقیق آن است. پیشنهاد می‌شود مسئله آموزش مشتریان و متصدیان بانک و برنامه‌ریزی برای ارتقاء فرهنگ رعایت قانون و شرع در قراردادهای بانکی باید در متن قانون گنجانده شده و بانک مرکزی یا نهاد دیگری عهده‌دار جریان آموزش در کشور باشد.

کلیدواژه‌ها: بانک‌داری بدون ربا، ربای قرضی، حذف ربا، بانک‌داری اسلامی.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مقدمه

بانک محصول تکامل نهادهای پولی در اقتصاد متعارف است و عمده‌ترین کارکرد آن، تأمین منابع مالی لازم در سه بخش تولید، توزیع و مصرف و دریافت بهره به ازای آن است. بنابراین شالودهٔ بانک بر سه عنصر مبلغ، مدت و نرخ بهره استوار است.

ازآنجاکه در اسلام ربا تحریم شده و طبق تعریف فقها، ربا عبارت است از زیادی مشروط در قرض (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۳۷)، و از طرفی بهرهٔ بانکی همان ربای قرضی دانسته شده است (موسویان، ۱۳۸۶)؛ بانک‌داری با حفظ ارکان پیش‌گفته، امکان فعالیت در چارچوب اقتصاد اسلامی را ندارد. پس از گسترش بانک‌داری نوین و نقش‌آفرینی آن در شکوفایی اقتصاد، بسیاری از کشورهای اسلامی برای استفاده از مزایای آن، سر تسلیم فرود آوردند و بانک‌داری ربوی را پذیرفتند. برخی از کشورهای اسلامی بعد از پذیرش بانک‌داری ربوی، سعی کردند با انطباق فعالیت‌های آن بر ضوابط اسلامی، بانک‌داری اسلامی را پایه‌گذاری کنند. در حال حاضر اگرچه بانک‌داری اسلامی در بیش از پنجاه کشور جهان راه‌اندازی شده؛ اما فقط در دو کشور ایران و پاکستان و سپس در عربستان قوانین شریعت اسلام در تمامی فعالیت بانکی اعمال شد و بهره ممنوع گردید. در بقیهٔ کشورها بانک‌داری متعارف هم‌چنان در حال فعالیت است و بانک‌های اسلامی در کنار بانک‌های ربوی مشغول فعالیت هستند (تقی‌زاده، ۱۳۹۱).

پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، گام‌های اولیه برای حذف ربا و برقراری کارمزد در سیستم بانکی و تأسیس بانک اسلامی و توسعه صندوق‌های قرض‌الحسنه برداشته شد (نظرپور و موسویان، ۱۳۹۳، ص ۵۹). در دی‌ماه سال ۱۳۵۸ با اعلام برقراری حداقل سود تضمین‌شده و کارمزد، به‌جای بهرهٔ سپرده‌ها، عنوان شد که بانک‌ها اسلامی شده‌اند. ولی این تغییرات جزئی نمی‌توانست به‌عنوان بانک‌داری اسلامی مورد قبول واقع شود. ازاین‌رو طبق تبصرهٔ ۵۴ قانون بودجهٔ سال ۱۳۶۰، دولت موظف شد ظرف مدت شش ماه لایحهٔ عملیات بانک‌داری بدون ربا را به مجلس تقدیم کند. بعد از تصویب قانون بودجه، جلساتی با حضور اساتید اقتصاد و کارشناسان بانک مرکزی در وزارت اقتصاد و دارایی و شورای پول و اعتبار تشکیل شد و از یکی از اعضای شورای نگهبان نیز برای رعایت موازین شرعی در لایحهٔ مزبور دعوت به‌عمل آمد (موسویان، ۱۳۸۴). در سال ۱۳۶۱ لایحه به‌تصویب هیئت دولت رسید و در همان سال به مجلس ارسال شد. لایحهٔ مزبور بعد از بررسی‌های طولانی توسط نمایندگان مجلس سرانجام در تاریخ هشتم شهریور ۱۳۶۲ به‌تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و دو روز بعد، از سوی شورای نگهبان تأیید شد.

تهیه آئین‌نامه‌های اجرایی قانون مزبور طبق مادهٔ ۲۷ همان قانون به وزارت امور اقتصادی، البته با پیشنهاد بانک مرکزی و تصویب هیئت دولت سپرده شد. آئین‌نامه‌ها در همان سال تهیه شد و در ابتدای سال ۱۳۶۳ برای اجرا در اختیار بانک‌ها قرار گرفت.

با توجه به آنکه قانون مزبور برای اولین بار تدوین شده و مبنای فعالیت بانک‌ها قرار می‌گرفت، و با توجه به رشد سریع بانک‌داری متعارف، انتظار آن بود که قانون مزبور بعد از مدتی مورد بازنگری کلی قرار گیرد؛ اما به‌رغم تلاش برخی از افراد و نهادهای دغدغه‌مند، و به‌جریان انداختن پرونده آن؛ تاکنون به سرانجام نرسیده است. آخرین اقدام به‌عمل‌آمده در این زمینه تصویب کلیات طرح بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است که در اواخر سال ۱۳۹۹ انجام شد.

با توجه به شرح‌حال مزبور، قانون مصوب سال ۱۳۶۲ مبنای فعالیت نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران در چهار دههٔ اخیر بوده است که البته خروجی آن در این مدت، بی‌اعتمادی افکار عمومی و حتی مراجع معظم تقلید نسبت به غیرربوی بودن نظام بانکی ایران است. خبرگزاری تسنیم در گزارشی اقدام به گردآوری اظهارنظر مراجع معظم تقلید راجع به بانک‌ها کرده و طی سه سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۸ درمجموع ۱۵۰ مرتبه اعتراض مراجع را در رابطه با ربای بانکی بالغبر ۱۵۰ نوبت برشمرده است (https://tn.ai/1999188).

به‌هرحال براساس آنچه گفته شد، لازم است فعالیت چهل‌سالهٔ نظام بانک‌داری بدون ربا در ایران مورد ارزیابی قرار گیرد تا مشخص شود چه عواملی باعث سلب اعتماد عمومی نسبت به غیرربوی بودن نظام بانکی ایران شده است؛ تا موارد مزبور در بازنگری قانون لحاظ شود.

در برخی از تحقیقات، شاخص‌هایی برای ارزیابی میزان موفقیت بانک‌داری اسلامی استخراج شده است (موسویان و همکاران، ۱۳۹۲). پس از طراحی شاخص، برخی دیگر از محققان با انجام تحقیقات میدانی و گردآوری اطلاعات از طریق توزیع پرسش‌نامه بین کارمندان و مشتریان بانک، درصدد محاسبه کمی میزان موفقیت

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

بانک‌داری اسلامی برآمدند. حکیمی‌پور (۱۳۹۷) میزان موفقیت بانک‌داری اسلامی را با استفاده از شاخصی ترکیبی در بانک‌های ایران با نظرسنجی از کارشناسان و مدیران بانکی محاسبه کرده است. یکی از مهم‌ترین معیارهای ارزیابی وی که بالاترین وزن را داشته، حذف ربا بوده است. نماگر انتخاب‌شده برای این معیار، نسبت ارزش قراردادهای صوری منتهی به ربا به کل قراردادها بوده است. نتایج تحقیق مزبور نشان می‌دهد بانک‌های دولتی ۵۱ درصد، بانک‌های نیمه‌دولتی ۴۳ درصد و بانک‌های خصوصی ۳۷ درصد در عمل به بانک‌داری اسلامی موفق بوده‌اند (حکیمی‌پور، ۱۳۹۷). *نظرپور* و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی صوری بودن قراردادهای بانکی به‌عنوان شاخصی برای ارزیابی ربا در شعب بانک تجارت مشهد را محاسبه کرده‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد بیش از نیمی از قراردادهای شعب بانک تجارت مشهد صوری است. *شهنازی* و *پناهی* (۱۳۹۵) در پژوهشی مسئلهٔ صوری بودن قراردادها به‌عنوان شاخصی برای محاسبه میزان ربا در شعب بانک ملت شیراز محاسبه کرده‌اند؛ نتایج تحقیق نشان می‌دهد ۵۰ درصد کارمندان و ۷۰ درصد مشتریان بانک بین سود بانکی و بهره فرقی نمی‌گذارند؛ همچنین ۸۴ درصد کارکنان و ۷۹ درصد مشتریان معتقد به فاکتورسازی در جریان اخذ وام هستند.

گروه اقتصاد دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۴) در مقاله‌ای به بررسی مشکلات بانک‌داری بدون ربا پرداخته و عوامل متعددی را برشمرده است. گذشته از آنکه نگاه مقاله به مجموعهٔ مشکلات بوده نه صرفاً مشکل حذف ربا، به‌لحاظ زمانی نیز مدتی از تدوین آن گذشته است. به‌نظر می‌رسد بعد از ۲۵ سال بررسی علل عدم موفقیت بانک‌داری بدون ربا خصوصاً در شرایط فعلی که در آستانهٔ بازنگری در قانون بانک‌داری بدون ربا هستیم، امری ضروری است.

۱. زمینه‌های شکل‌گیری بی‌اعتمادی نسبت به حذف ربا

وقتی سخن از منشأ بی‌اعتمادی عمومی نسبت به حذف ربا در نظامی بانکی جمهوری اسلامی ایران به‌میان می‌آید معمولاً به چند عامل زیر اشاره می‌شود:

- قانون عملیات بانک‌داری بدون ربا؛
- محتوای آئین‌نامه‌های اجرایی و بخش‌نامه‌ها؛
- محتوای قراردادها؛
- بی‌توجهی متصدیان و مشتریان بانک به محتوای قرارداد و عدم پایبندی به مفاد آن؛
- مشکلات مربوط به ماهیت بانک‌داری بدون ربا؛
- محدودیت‌های ذاتی نهاد بانک به‌عنوان بستری برای تحقق بانک‌داری بدون ربا.

نگارنده معتقد است عوامل فوق وزن یکسانی در ایجاد بی‌اعتمادی ندارند و لازم است با بررسی هرکدام از آنها، مشخص شود کدام‌یک عامل اصلی بی‌اعتمادی مزبور است؛ تا امکانات موجود بر رفع آن متمرکز شود.

۱ـ۱. قانون عملیات بانکی بدون ربا

اگرچه برخی معتقدند قانون عملیات بانک‌داری بدون ربا به‌لحاظ فقهی مشکل خاصی ندارد، و اشکالات آن را منحصر در کارایی آن در مقام اجرا می‌دانند (موسویان، ۱۳۸۴)؛ اما بررسی دقیق آن، نشان می‌دهد، خالی از اشکال فقهی نیست. قانون عملیات بانک‌داری بدون ربا که الآن مبنای فعالیت نظام بانکی است، مشتمل بر پنج فصل است و درمجموع ۲۷ ماده دارد. طبق ماده ۵، بانک‌ها منافع حاصل از به‌کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت را بعد از کسر حق‌الوکاله به نسبت مبلغ و مدت در بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌کنند. در توجیه این مسئله به حوضی مثال زده می‌شود که دائماً آب ازیک‌طرف آن وارد می‌شود؛ و از طرف دیگر خارج می‌شود. این جریان باعث می‌شود همیشه حوض پر از آب باشد و اگر در این حوض ماهی پرورش یابد، متعلق به همه خواهد بود.

به‌نظر می‌رسد قیاس سپرده‌ها به حوض پر از آب، درست نباشد؛ چون سپرده‌ها به‌تدریج تجهیز شده و به‌تدریج تخصیص می‌یابند. از آنجا که در عقود مشارکتی سود حاصل حد خاصی ندارد و ممکن است در برخی از قراردادها سود، بیش از حد متوسط باشد؛ بنابراین سهم سود صاحبان سپرده‌هایی که منبع پرداخت آن تسهیلات بوده‌اند، از حد متوسط بیشتر است. عکس قضیه نیز ممکن است اتفاق بیفتد؛ مثلاً ممکن است سود برخی از تسهیلات مشارکتی کمتر از حد متوسط باشد؛ لذا سهم سود آنها از حد متوسط کمتر است. این در حالی است که طبق مادهٔ پنج قانون مزبور، همهٔ سپرده‌گذاران به‌تناسب مبلغ و مدت در سود حاصل شریک هستند.

در مادهٔ شش این قانون برای جذب و تجهیز سپرده‌ها سه مشوق قرار داده شده است:

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

الف) اعطای جوایز غیرثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض‌الحسنه؛

ب) تخفیف یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد یا حق‌الوکاله؛

ج) دادن حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی در موارد مذکور در فصل سوم.

برخی از مراجع تقلید، مشوق اول را اگر به‌صورت شرط در ضمن قرارداد سپرده‌گذاری باشد، جایز نمی‌دانند (صافی گلپایگانی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۰۳؛ وحید خراسانی، ۱۴۲۸ق، ص ۵۹۷؛ تبریزی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۲۸). حتی حذف چنین شرطی از متن قرارداد نمی‌تواند شبهه ربوی بودن را به‌طور کامل از بین ببرد؛ چون بسیاری از سپرده‌گذاران شرکت در قرعه‌کشی را حق خود می‌پندارند. چنین پنداشتی ناشی از نوع تبلیغات بانک‌ها دربارهٔ جوایز بانکی است. براین‌اساس، شرکت در قرعه‌کشی به‌شرط ضمنی تبدیل می‌شود؛ یعنی شرطی که در متن عقد ذکر نشده، اما عقد بر آن بنا شده است.

علاوه آنکه در بند الف، عبارت «غیرثابت» به معنای متغیر است. اگر کسی بگوید قانون مزبور اعطای جایزه به همهٔ سپرده‌گذاران را مجاز شمرده، فقط نباید مقدار آن ثابت باشد؛ سخن خلاف قانون نگفته است؛ درحالی‌که منظور قانون‌گذار اعطای جوایز براساس قرعه‌کشی است.

در مواد ۱۱، ۱۲ و ۱۳ از اجاره به‌شرط تملیک و فروش اقساطی سخن به‌میان آمده است. در هر سه ماده تأکید شده که مشتری باید درخواست خرید کالا یا اجاره به‌شرط تملیک دارایی را داشته باشد و تعهد کند کالا یا دارایی خریداری‌شده توسط بانک را بخرد یا اجاره کند؛ درحالی‌که طبق روایت صحیحه، تقاضای خرید کالا هیچ تعهدی برای متقاضی نسبت به خرید آن ایجاد نمی‌کند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۲۰۳).

طبق تبصرهٔ مادهٔ ۳، بانک‌ها در سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت نقش وکیل را دارند؛ و در مادهٔ ۵ تصریح شده که منافع حاصل از عملیات به‌کارگیری سپرده‌های بلندمدت به نسبت مدت و مبلغ و رعایت سهم بانک تقسیم می‌شود. در این ماده هیچ سخنی از حق‌الوکاله به‌میان نیامده است. به‌رغم این، در بند چهارم ماده ۲۰ تعیین حق‌الوکاله بانک در به‌کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت به بانک مرکزی سپرده شده است. واگذاری تعیین حق‌الوکاله به بانک مرکزی در حالی است که در هیچ‌یک از مواد قانون مزبور سخنی از مجاز بودن بانک برای دریافت حق‌الوکاله به‌میان نیامده است. علاوه بر آن، ابهام دیگری در مورد حق‌الوکاله وجود دارد. وکالت فی‌نفسه عقدی جایز و مجانی است و موکل می‌تواند در هر زمان وکیل را عزل کند. طبق نظر مشهور فقها شروط ضمن عقود جایز، الزامی برای طرف ایجاد نمی‌کند؛ بنابراین سپرده‌گذاران می‌توانند از پرداخت حق‌الوکاله به بانک امتناع کنند.

طبق ماده ۴، بانک‌ها می‌توانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت را تعهد کنند؛ یعنی اگر سرمایه‌گذاری ضرر کرد، بانک موظف به جبران ضرر است. از طرفی طبق قانون مزبور، بانک‌ها می‌توانند این سپرده‌ها را مستقیم سرمایه‌گذاری کنند. در سرمایه‌گذاری مستقیم اگر بانک اصل سرمایه را تعهد کند، طبق فتوای کسانی که تضمین اصل سرمایه در مضاربه را سبب تبدیل شدن آن به قرض می‌دانند، در اینجا نیز وکالت در سرمایه‌گذاری تبدیل به قرض می‌شود (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۲۳۵).

در ماده ۲۱ تصریح شده که بانک مرکزی با سایر بانک‌ها و همچنین بانک‌ها با یکدیگر، مجاز به عملیات ربوی نیستند. این در حالی است که بانک‌های دولتی و بانک مرکزی همگی تحت مالکیت یک شخصیت حقوقی بنام دولت قرار دارند و شرط تحقق ربا استقلال رباده‌نده و رباگیرنده به‌لحاظ مالکیت است. بنابراین تحقق ربا بین بانک مرکزی و بانک‌های دولتی معنا ندارد و صرفاً جابجایی پول از حسابی به حساب دیگر است.

بجز نقایص مورد اشاره، نواقص و کاستی‌هایی نیز در قانون موجود احساس می‌شود.

به‌رغم اینکه تنزیل دِین یکی از ابزارهای رایج در بانک‌داری است و مشهور فقهای شیعه آن را صحیح می‌دانند؛ اما در قانون بانک‌داری بدون ربا بیع دِین مطرح نشده است. البته قبل از تصویب این قانون در آئین‌نامه موقتی که در تاریخ ۲۶ آبان ۱۳۶۱ به تصویب شورای پول و اعتبار رسیده و در شورای نگهبان نیز مخالف با موازین شرعی و قانون اساسی شناخته نشده؛ بیع دِین وارد عملیات بانکی گردید. با اینکه ماده ۲۶ قانون بانک‌داری بدون ربا کلیه قوانین مغایر با آن را لغو می‌کند؛ اما آئین‌نامه بیع دِین همچنان به قوت خود باقی است و البته درسال ۱۳۶۶ در شورای پول و اعتبار مورد بازنگری و اصلاح قرار گرفت.

در قانون فعلی، اهداف ذکرشده برای نظام بانکی بیان‌گر انتظارات قانون‌گذار از بانک است. بسیاری از اهداف مورد اشاره در قانون در واقعیت نمی‌تواند اهداف بانک‌های خصوصی باشد. بنابراین

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

بهتر است در صورت بازنگری قانون، جایگاه بانک‌های خصوصی در نظام بانکی کشور به‌دقت روشن شود.

در قانون فعلی سخنی از کارمزد قرض‌الحسنه به‌میان نیامده است. اشکالاتی که به اصل کارمزد، نرخ کارمزد، و سالیانه بودن آن وارد شده، اقتضا می‌کند در صورت بازنگری قانون، تکلیف آن مشخص شود.

در قانون فعلی از شورای پول و اعتبار سخن به‌میان آمده، ولی راجع به ماهیت آن، اعضاء و وظایف آن، سخن به‌میان نیامده است؛ درحالی‌که یکی از ارکان نظام پولی کشور شورای پول و اعتبار است و تعیین تکلیف آن در قانون، امری ضروری است.

در ماده ۲ بند ۱ انتشار اسکناس جزء وظایف نظام بانکی برشمرده شده است؛ درحالی‌که هم‌اکنون بانک مرکزی آن را برعهده‌گرفته است.

در ماده ۲ بند ۴ نظارت بر معاملات ارز و طلا از وظایف نظام بانکی برشمرده شده است؛ درحالی‌که از وظایف بانک مرکزی است.

به‌دلیل حساسیت بانک، وجود یک نهاد مستقل که مسئول نظارت شرعی بر فعالیت بانک باشد، تحت عنوان کمیته فقهی یا هر عنوان دیگر لازم است. در قانون فعلی چنین نهادی تعبیه نشده است.

همان‌گونه که بعداً به‌تفصیل خواهد آمد، یکی از شروط اساسی موفقیت نظام بانک‌داری بدون ربا امر آموزش کارکنان و مشتریان بانک است. این مسئله در قانون باید وارد شود و جزء تکالیف بانک مرکزی و نظام بانکی قرار داده شود تا اجرای آن تضمین قانونی داشته باشد.

دقت در مطالب پیش‌گفته نشان می‌دهد وزن این عامل برای ایجاد بی‌اعتمادی نسبت به حذف ربا اندک است. بنابراین تلاش در اصلاح قانون بانک‌داری بدون ربا که این روزها به‌صورت جدی توسط برخی از نمایندگان مجلس شورای اسلامی دنبال می‌شود، نمی‌تواند تغییر جدی در افکار عمومی نسبت به حذف ربا ایجاد کند.

۲ـ۱. مصوبات هیئت‌وزیران و شورای پول و اعتبار و بخش‌نامه‌های بانک مرکزی

طبق ماده ۲۷ قانون عملیات بانکی بدون ربا آئین‌نامه‌های اجرایی قانون مزبور باید با پیشنهاد بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تهیه و در هیئت دولت تصویب شود. علاوه بر آن، شورای پول و اعتبار نیز مصوباتی دارد که طبق قانون باید توسط بانک مرکزی اجرا شود؛ البته در متن قانون عملیات بانکی بدون ربا سخنی از شورای پول و اعتبار به‌میان نیامده است؛ اما طبق قانون پولی و بانکی کشور شورای پول و اعتبار رکن سیاست‌گذاری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است. بنابراین بخشی از وظایفی که در قانون عملیات بانکی بدون ربا به بانک مرکزی سپرده شده، عملاً باید از کانال شورای پول و اعتبار عبور کند. بانک مرکزی نیز جهت کنترل و ادارهٔ نظام بانکی، بخش‌نامه‌هایی صادر می‌کند که اخیراً در سایت بانک مرکزی مجموع بخش‌نامه‌های یک سال، در قالب یک فایل چند صدصفحه‌ای منتشر می‌شود.

با توجه به حجم انبوه آئین‌نامه‌ها و بخش‌نامه‌ها، بررسی تک‌تک آنها در جست‌وجوی زمینه‌های تحقق ربا بسیار گسترده و دشوار است و در قالب تحقیق حاضر نمی‌گنجد؛ اما به‌یقین مواردی وجود دارد که سبب تحقق شبهه ربا در نظام بانکی است. به‌عنوان‌مثال تکلیف بانک‌ها به اعطای تسهیلات ودیعهٔ مسکن در سال ۱۳۹۹ با صدور دستورالعملی به‌شماره نامهٔ ۹۹.۱۶۴۳۱۱ مورخ ۲۸ مردادماه ۱۳۹۹ صورت گرفت. این وام با اینکه قرض‌الحسنه است، با نرخ کارمزد ۱۲ درصد به متقاضیان واگذار می‌شود. این در حالی است که طبق آخرین مصوبه شورای پول و اعتبار نرخ کارمزد قرض‌الحسنه ۴ درصد است و اگر بانک بخواهد نرخ سود بیشتری دریافت کند، باید در قالب یکی از عقود متعارف انجام شود. همان‌گونه که قبلاً بیان شد، یکی از شروط مجاز بودن کارمزد متعارف بودن نرخ آن است.

اما قابل توجه آنکه بسیاری از بخش‌نامه‌ها و آئین‌نامه‌ها مربوط به مدیریت نظام بانکی است و کمتر می‌توان در آن زمینه‌های تحقق ربا یافت؛ خصوصاً آنکه شورای فقهی بانک مرکزی با تشکیل جلسات منظم به‌بررسی فقهی عمل‌کردِ بانک و تصمیمات بانک مرکزی می‌پردازد. شاهد بر این مسئله آنکه از بین مجموع آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های موجود در طول سال‌های اخیر، فقط مواردی مثل کارمزد، جریمهٔ تأخیر، تضمین سود و مواردی همچون قرض‌الحسنه با کارمزد ۱۲ درصد، محل اشکال محققان بوده است. بنابراین این عامل هم نمی‌تواند وزن چندانی در ایجاد بدبینی و بی‌اعتمادی نسبت به حذف ربا داشته باشد.

۳ـ۱. محتوای قراردادهای بانکی

تا پیش از سال ۱۳۹۲ هریک از بانک‌ها، قراردادهای موردنیاز برای اعطای تسهیلات را خودشان تهیه و تنظیم می‌کردند. در تاریخ ۱۳۹۲/۷/۱۱ بانک مرکزی در راستای اجرای تبصره ذیل ماده (۲۳)

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

«قانون بهبود مستمر محیط کسب‌وکار» مصوب ۱۳۹۰/۱۱/۱۶ مجلس شورای اسلامی، موضوع «یکنواخت‌سازی فرم عقود تسهیلات بانکی»، قرارداد مشارکت مدنی، در سال بعد در تاریخ ۱۳۹۳/۱۲/۲۳ فرم قرارداد قرض‌الحسنه را به بانک‌ها ابلاغ کرد. سپس در اواخر سال ۱۳۹۴ فایل الکترونیکی فرم قراردادهای عقود «اجاره به‌شرط تملیک»، «خرید دین»، «مرابحه»، «مزارعه»، «مساقات»، «استصناع»، «جعاله» و «سلف»، را به بانک‌ها ارسال کرد و از آنها خواست تا پایان سال با چاپ و توزیع آنها تمامی قراردادها را براساس آنها تنظیم و منعقد کنند. فرم این قراردادها در سایت بانک مرکزی در دسترس عموم قرار گرفته است. پس از بررسی محتوای قراردادها اشکالات موجود آن با نگاه رباشناسی، در سه سطح دسته‌بندی شد.

اشکالات کلی

یکی از مشکلات قراردادهای بانکی طولانی‌بودن متن قراردادهاست. قراردادهای تنظیم شده توسط بانک مرکزی برای هریک از تسهیلات بیش از ده صفحه رحلی (A4) است. این موضوع باعث شده مشتریان معمولاً از توجه تفصیلی به مفاد قرارداد صرف‌نظر کنند و ندانند قرارداد براساس کدام معامله شرعی تنظیم شده است؛ گزارش یک تحقیق میدانی نشان می‌دهد در تسهیلات فروش اقساطی ۸۷ درصد، در تسهیلات مشارکت مدنی ۷۳ درصد، اجاره به‌شرط تملیک ۶۰ درصد و در تسهیلات جعاله ۵۵ درصد مراجعه‌کنندگان به بانک، اعلام کرده‌اند نسبت به مفاد قرارداد آگاهی کامل نداشته‌اند (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۳).

علاوه بر طولانی‌بودن، حقوقی بودن متن قراردادها نیز مشکل دیگری است که شبهه ربا را تقویت می‌کند. اگر کسی فرصت کند متن قرارداد را مطالعه کند، در صورتی متوجه جزئیات آن می‌شود که بر اصطلاحات فقهی و حقوقی تسلط وافی داشته باشد و این امر برای بسیاری از مشتریان بانک میسر نیست؛ لذا درک صحیحی از مفاد قرارداد برایشان حاصل نمی‌شود. گزارش تحقیق مورد اشاره نشان می‌دهد ۷۱ درصد از مراجعه‌کنندگان به بانک اعلام کرده‌اند متن قراردادهای بانکی رسا و قابل‌فهم نیست (همان).

مشکل دیگر یک‌جانبه بودن قراردادهای بانکی است. اگر کسی متن قراردادها را مطالعه کند و به مسائل فقهی و حقوقی نیز آشنا باشد، به‌وضوح تصدیق می‌کند قرارداد به‌صورت یک‌جانبه به‌گونه‌ای به نفع بانک تنظیم شده که بانک اصل و سود سرمایه را بعد از پایان مدت قرارداد وصول کند. به‌عبارت‌دیگر در تسهیلات مشارکتی که بر مبنای مشارکت در سود و زیان تنظیم شده، بانک هرگز زیان نمی‌بیند؛ بلکه در عمل همیشه حداقل سود انتظاری را وصول می‌کند. در تحقیق مورد اشاره ۷۰ درصد کارکنان بانک و ۸۱ درصد مشتریان معتقدند در عقود مشارکتی بانک در زیان‌های تحمیل‌شده به مشتری مشارکت نمی‌کند. همچنین ۵۰ درصد کارکنان و ۷۲ درصد مشتریان معتقدند بانک هیچ‌گونه نظارتی بر عمل‌کرد کارفرما (عامل) ندارد؛ این یعنی بانک فقط به فکر سود حاصل از تسهیلات است و عمل به محتوای قرارداد برایش اهمیت چندانی ندارد.

به‌نظر می‌رسد وزن این سه عامل (طولانی بودن متن، تخصصی بودن محتوا، و یک‌طرفه بودن قرارداد) در ایجاد بی‌اعتمادی نسبت به حذف ربا در نظام بانکی ج.ا.ا. بسیار بالا است و آمارهای مورد اشاره نیز آن را تأیید می‌کند.

اشکالات مواد مشترک

در مجموع، ۲۴ ماده از مواد قراردادهای مزبور که بیش از ۹۰ درصد حجم قرارداد را تشکیل می‌دهد، مشترک است و تقریباً در همهٔ قراردادها تکرار شده است. مثلاً اینکه مشتری ملزم است در صورت تغییر محل سکونت، آدرس محل جدید را به بانک اعلام کند، و یا اینکه دفاتر و صورت‌حساب‌های بانک یا مؤسسه اعتباری از نظر اعلام به مراجع قضایی و یا دفاتر اسناد رسمی... ملاک عمل می‌باشد، در همهٔ قراردادها تکرار شده است.

بعد از بررسی به‌عمل‌آمده، روشن شد از بین مواد مشترک قراردادها فقط جریمهٔ تأخیر که در قالب وجه التزام دریافت می‌شود، در بین فقها محل بحث و گفت‌وگوست. در بررسی به‌عمل‌آمده در همین تحقیق، نتیجه آن شد که اگر جریمهٔ تأخیر در قالب وجه التزام دریافت شود، به‌لحاظ فقهی اشکالی نخواهد داشت. اما برخی از مراجع تقلید معاصر، آن را حتی در قالب وجه التزام صحیح نمی‌دانند (بهجت، ۱۴۲۸ق، ج ۳، ص ۱۹۱). انتشار دیدگاه این دسته از مراجع در سطح رسانه و در بستر فضای مجازی و سکوت موافقان، خود سبب شده عامهٔ مردم نسبت به حذف ربا در نظام بانکی دچار تردید جدی شوند. این در حالی است که اگر مشخص شود دیدگاه‌های فقهی دراین‌باره متفاوت است و از نظر برخی از فقها که وجه التزام را پذیرفته‌اند، ربایی رخ نداده؛ همچنان‌که از نظر فقهایی که کارمزد را

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

قبول دارند، ربایی رخ نمی‌دهد؛ سطح بی‌اعتمادی به حذف ربا کاهش چشم‌گیری خواهد داشت. بدون تردید نقش آموزش این رابطه غیرقابل انکار است.

اشکالات مواد اختصاصی

پس از بررسی مواد اختصاصی قراردادها، روشن شد اکثر قراردادها ازاین‌جهت نیز مصون از شبهه ربا هستند. به‌نظر می‌رسد تیم حقوقی بانک مرکزی که به تنظیم قراردادها پرداخته، به‌لحاظ تسلطی که بر فقه و حقوق داشته‌اند، توانسته‌اند قراردادها را به‌گونه‌ای تنظیم کنند که شبهه ربا در آن تقریباً میل به صفر پیدا کند؛ تنها چند مورد محل تأمل بود که در ادامه به آن اشاره می‌شود:

در مادهٔ هشت قرارداد تسهیلات مضاربه سخن از ضرر سرمایه به‌میان آمده و بانک از عامل نسبت به اصل سرمایه به‌صورت شرط فعل تضمین گرفته است. بسیاری از معاصران اخذ تعهد از عامل به‌صورت شرط فعل برای جبران ضرر سرمایه را پذیرفته‌اند. بنابراین شرط مزبور طبق فتوای مشهور معاصران صحیح است. در این ماده راجع به تضمین سود سخنی به‌میان نیامده است. اما در ماده ۱۰ که مربوط به پرداخت وجه التزام در صورت تأخیر تأدیه است، گویا تضمین سود نیز مطرح شده است. دستورالعمل محاسبهٔ وجه التزام به‌صورت زیر است:

$$\frac{\text{تعداد روز} \times \text{نرخ وجه التزام تأخیر تأدیه دین} \times \text{ماندهٔ مطالبات}}{\text{تعداد روزهای واقعی سال} \times 100}$$

در تبصره ذیل همین ماده، عبارت «مانده مطالبات» که در قسمت صورت دستورالعمل آمده، چنین تفسیر شده است: «مانده مطالبات مندرج در دستورالعمل محاسباتی این ماده، شامل مانده از اصل سرمایه مضاربه به‌علاوه فواید مترتب بر آن است که عامل ضمن عقد خارج لازم پذیرفته و ملزم به پرداخت آن گردید». از این عبارت چنین برمی‌آید که عامل، هم نسبت به اصل سرمایه و هم نسبت به سود آن تضمین داده است. درحالی‌که طبق مادهٔ ۸ فقط نسبت به اصل سرمایه متعهد بود. گرفتن تضمین نسبت به سود مضاربه و اصل سرمایه افکار عمومی را نسبت به ربوی‌بودن نظام بانکی به‌شدت بی‌اعتماد می‌کند.

در ماده ۱۱، مطالبهٔ خسارت از عامل در صورت تخطی از مفاد قرارداد طبق دستورالعمل زیر مطرح شده است:

$$\frac{\text{تعداد روز} \times \text{نرخ خسارت} \times \text{ماندهٔ مطالبات}}{\text{تعداد روزهای واقعی سال} \times 100}$$

در ذیل این ماده عبارت ماندهٔ مطالبات مثل مادهٔ قبل چنین تفسیر شده است: «ماندهٔ مطالبات مندرج در دستورالعمل محاسباتی این ماده شامل مانده از اصل سرمایه مضاربه به‌علاوه فواید مترتب بر آن است که عامل، ضمن عقد خارج لازم تقبل کرده و ملزم به پرداخت آن گردید».

علاوه بر اشکال قبلی مبنی بر اینکه عامل نسبت به فواید مترتب بر سرمایه تعهدی نداده است، دو اشکال بر این تبصره وارد است: اشکال اول آنکه مشهور فقها این موارد را مصداق عدم‌النفع می‌دانند و معتقدند عدم‌النفع مصداق ضرر و خسارت نیست؛ به‌لحاظ قانونی نیز صدق خسارت ثابت نیست. در مادهٔ ۲۲۱ قانون مدنی آمده است: «اگر کسی تعهد اقدام به امری را بکند یا تعهد کند که از انجام امری خودداری کند؛ در صورت تخلف، مسئول خسارت طرف مقابل است مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده و یا تعهد عرفاً به‌منزلهٔ تصریح باشد و یا برحسب قانون موجب ضمان باشد».

این ماده صراحتی در ثبوت خسارت ندارد؛ بلکه در صورت تخلف، شخص متعهد را مسئول ثبوت خسارت دانسته است. این بیان اثبات نمی‌کند که از نظر قانون‌گذار تخلف عامل مضاربه از مفاد قرارداد، مستلزم وقوع خسارت در سرمایه مضاربه است.

علاوه بر آن فرض کنید عامل مضاربه محل سکونت خود را تغییر داده و به بانک اطلاع نداده است. طبق تبصره مندرج در ماده یک قرارداد تخلف صورت گرفته است؛ بنابراین بانک می‌تواند طبق ماده ۱۱ از وی خسارت بگیرد. مقدار خسارت نیز عبارت است از اصل سرمایه و سود آن که معادل نرخ سود مورد انتظار به‌علاوه شش درصد، از عامل گرفته می‌شود.

پس از بررسی تفصیلی بقیه مواد اختصاصی قراردادها، نگارنده به مسئله‌ای که نشان از ربای قرضی یا حیله‌های مردود آن باشد، دست نیافت.

۴ـ۱. بی‌توجهی به محتوای قرارداد و عدم پایبندی به مفاد آن

به‌رغم تدوین و ابلاغ قانون عملیات بانکی بدون ربا و تهیهٔ آئین‌نامه‌های متناظر به فصول و مواد آن، قانون مزبور در عمل به‌درستی اجرا نمی‌شود. یکی از علل آن، کوتاهی و بی‌توجهی متصدیان و مشتریان بانک است. در دو تحقیق میدانی جداگانه، صوری بودن قراردادهای بانکی در شعب دو بانک در شهرهای مشهد و شیراز برآورد شده است (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۳؛ شهنازی و پناهی، ۱۳۹۵). جامعه آماری، کارکنان و مراجعه‌کنندگان به بانک بوده

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

است که به‌صورت تصادفی نمونه‌هایی از آنها انتخاب شده‌اند. برخی از پرسش‌های مطرح‌شده در هر دو تحقیق یک‌سان و برخی متفاوت است؛ ازاین‌رو نتایج هر دو تحقیق در جدول زیر ارائه شده است.

	پرسش‌ها	موافقان (درصد)			
		بانک تجارت مشهد		بانک ملت شیراز	
		متصدیان	مشتریان	متصدیان	مشتریان
	آیا مراجعه‌کنندگان به بانک نسبت به اسلامی‌بودن عملیات بانکی احساس مسئولیت می‌کنند؟	۳۶		۱۷	
	آیا به‌نظر شما مسئولین اجرایی مخصوصاً رؤسای شعب به ماهیت عقود اسلامی اعتقاد و التزام دارند؟				۱۸
	آیا تفاوتی میان بهره و سود بانکی وجود دارد؟	۸۳	۴۲	۵۳	۳۰
	به‌نظر شما تفاوتی میان بانک‌های کنونی و بانک‌داری ربوی وجود دارد؟	۷۸	۴۲	۴۸	۳۲
	آیا فاکتورهای موردنیاز در تسهیلات بانکی صوری است؟		۸۲	۸۳	۷۹
	آیا در فروش اقساطی برای شما مهم است مشتری دقیقاً همان کالا را بخرد؟	۴۱			
	آیا حاضرید به‌هر قیمتی به مراجعه‌کننده وام دهید، حتی اگر در قالب عقود مصرح در قانون نگنجد؟	۶۱			
	آیا شما هنگام امضای قرارداد فروش اقساطی نسبت به مفاد آن به‌طور کامل آگاهی داشته و قصد اجرای معامله به‌طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را داشته‌اید؟		۱۳		
	آیا شما هنگام امضای قرارداد اجاره به‌شرط تملیک به مفاد آن آگاهی داشتید و قصد انشاء همان قرارداد را داشته‌اید؟		۴۰		
	آیا شما هنگام امضای قرارداد جعاله به مفاد آن به‌طور کامل آگاهی داشته و قصد اجرای معامله را به‌صورت صحیح داشته‌اید؟		۴۵		
	آیا شما هنگام امضای قرارداد مشارکت مدنی نسبت به مفاد آن آگاهی داشته و قصد اجرای معامله به‌صورت صحیح را داشته‌اید؟		۲۷		
	آیا شما شرایط اخذ وام در چارچوب عقود اسلامی را برای مشتریان تشریح می‌کنید؟			۷۰	
	آیا شرایط اخذ وام در چارچوب عقود اسلامی برای شما توسط کارگزار بانک تشریح شده است؟				۲۰
	آیا در وام‌هایی که فعالیت به‌صورت مشارکتی با بانک انجام می‌شود، اگر زیانی در فعالیت به وام‌گیرنده تحمیل شود، بانک در زیان شریک می‌شود؟			۳۰	۱۹
	آیا بانک در عقود مشارکتی بر فعالیت کارفرما نظارت می‌کند؟			۵۰	۲۸
	آیا با عقود بانک‌داری بدون ربا آشنایی دارید؟				۴۱
	آیا موارد ابطال یک عقد بانکی را می‌دانید؟			۸۸	۲۰
	آیا شما وام‌هایی را که از بانک دریافت کرده‌اید به همان مقصدی که در متن عقود ذکر شده، هزینه کرده‌اید؟				۴۳

در پرسش اول و دوم برداشت هریک از دو طیف متصدیان و مشتریان بانک نسبت به دیگری سنجیده شده است. متأسفانه نگرش هریک از طرفین دربارهٔ التزام، اعتقاد و احساس مسئولیت طرف دیگر نسبت به بانک‌داری اسلامی منفی است.

پرسش سوم و چهارم نیز در نوع خود قابل‌توجه است. بیشتر مراجعه‌کنندگان تفاوتی بین سود و بهره، بانک‌داری بدون ربا و بانک‌داری ربوی قائل نیستند. گویا آنها معتقدند قصد محتوای قراردادها، درجایی‌که نتایج یکسان است، واقعیت را تغییر نمی‌دهد؛ بنابراین تفاوتی بین قرض ربوی ـ مثلاً ـ و بیع نیست (شعبانی، ۱۳۹۴، ص ۳۰۲).

در پرسش پنجم حدود ۸۰ درصد معتقدند فاکتورهای موردنیاز برای دریافت تسهیلات صوری است.

پرسش هجدهم نیز نشان می‌دهد بیش از نیمی از مشتریان بانک خود را ملتزم به متن قرارداد نمی‌دانند و تسهیلات را در غیر مورد توافق به‌کار می‌برند.

منشأ این وضعیت تأسف‌بار، ضعف آگاهی از قوانین و مفاد قرارداد و همچنین بی‌مبالاتی نسبت به قانون و شرع است؛ که البته به‌طور نسبی وزن عامل اول در متصدیان بانک کمتر از مشتریان است.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۵ـ۱. مشکلات مربوط به ماهیت بانک‌داری بدون ربا

در اسلام مجموعه‌ای از معاملات همچون بیع، اجاره، مضاربه، مساقات، مزارعه، جعاله، استصناع، شراکت، امضاء شده، و قرض ربوی منع شده است. بنابراین بانک‌داری بدون ربا اگر بخواهد به‌دنبال سودآوری باشد، باید به‌جای استفاده از قرض ربوی یکی از عقود مورد اشاره را به‌کار ببرد. البته در اکثر موارد شکل بسیط عقود مورد اشاره نمی‌تواند هدف بانک را تأمین کند؛ چون بانک برای تأمین منابع مالی موردنیاز اشخاص حقیقی و حقوقی تأسیس شده است؛ بنابراین برای رسیدن به هدف خود، یعنی تأمین مالی نیازمندی‌های اشخاص حقیقی و حقوقی، در بسیاری از موارد لازم است از عقود ترکیبی استفاده کند. مثلاً برای تأمین مالی پروژهٔ قطار شهری به‌جای آنکه تسهیلات مالی را در قالب قرض در اختیار شهرداری قرار دهد و بعد از مدتی اصل و سود را به‌صورت تدریجی یا دفعی باز ستاند؛ اقدام به خرید نقدی تجهیزات موردنیاز پروژه کرده و سپس همان تجهیزات را در قالب بیع نسیه به مبلغ بیشتر به مجری پروژه می‌فروشد، تا به‌تدریج یا به‌صورت دفعی ثمن معامله را که مشتمل بر سود است، باز ستاند. این مسئله باعث شده بانک‌داری بدون ربا با مشکلات زیر مواجه شود:

پیچیدگی قراردادهای ترکیبی نسبت به قرض ربوی

هم متصدیان و هم مشتریان بانک که می‌خواهند در چارچوب بانک‌داری بدون ربا فعالیت کنند، باید دربارهٔ معاملات جایگزینِ قرض ربوی که مورد تأیید شرع قرار گرفته، اطلاعات کافی داشته باشند. شکل بسیط معاملات شرعی ساده و برای همه قابل فهم است؛ اما وقتی شکل ترکیبی به‌خود می‌گیرد، درک جزئیات آن اندکی دشوار می‌شود. مثلاً در جعاله جاعل مبلغی را برای انجام عملی تعیین می‌کند، و بعد از انجام عمل توسط عامل باید جاعل مبلغ تعیین‌شده را به وی پرداخت کند. این معامله وقتی در بانک‌داری بدون ربا به‌کار می‌رود، مشتری در فهم جزئیات درست آن باز می‌ماند؛ چون بانک که عامل است و باید کار را انجام دهد، فقط پولی را در قالب تسهیلات جعاله پرداخت می‌کند، و مشتری که جاعل است، با وام دریافتی کار را خودش انجام می‌دهد؛ بنابراین گویا جای عامل و جاعل عوض شده است. این درحالی است که بانک با استفاده از ترکیب جعاله و وکالت این تغییر و جابه‌جایی را انجام داده است. این پیچیدگی باعث شده بسیاری از مراجعه‌کنندگان و دریافت‌کنندگان تسهیلات، دقیقاً ندانند جعاله بانکی چیست. طبق آمار دو تحقیق مورد اشاره، فقط ۴۱ درصد از مشتریان اعلام کرده‌اند نسبت به عقود به‌کاررفته در بانک‌داری بدون ربا (به‌صورت کلی) آگاهی دارند؛ و به‌صورت جزئی در مورد فروش اقساطی، اجاره به‌شرط تملیک، جعاله و مشارکت فقط ۱۳، ۴۰، ۴۵ و ۲۷ درصد اعلام کرده‌اند مفاد قرارداد را دانسته و معامله را به شکل صحیح قصد کرده‌اند. حال به این موارد اضافه کنید که گاهی تسهیلات بعد از زمان نیاز به‌دست مشتری می‌رسد و او مجبور است دین خود را با آن ادا کند که این مورد نیز یکی از مبطلات قراردادهای بانک‌داری بدون رباست.

پیچیدگی قراردادها مربوط به ماهیت بانک‌داری بدون رباست و به‌سادگی نمی‌توان آن را مرتفع کرد. بهترین راه کاهش تبعات آن، توجه به مسئلهٔ آموزش است. بانک‌ها با آموزش کارکنان خود تا حدی این مشکل را برطرف کرده‌اند؛ طبق آمار تحقیقات مورد اشاره در تحقیق مربوط به مشهد، ۹۶ درصد و در تحقیق مربوط به شیراز، ۸۴ درصد اعلام کرده‌اند آموزش‌های کافی راجع به بانک‌داری بدون ربا را دیده‌اند. اما آموزش مشتریان بانک در سال‌های اخیر مورد توجه جدی قرار نگرفته است. البته تلاش برای ساده‌سازی معاملات مورد استفاده در بانک‌داری بدون ربا نیز نباید مورد غفلت قرار گیرد.

فقدان انگیزهٔ درونی کافی برای رعایت قانون و اجرای مفاد قرارداد

در قراردادهای مورد تأیید شرع، طرفین قرارداد باید معاملات را به‌همان صورت که در شرع تعیین شده، قصد کنند؛ در غیر این صورت معامله صوری خواهد بود. قصد معاملات مزبور نیز بستگی به اراده طرفین دارد و اینکه آنها تا چه حد نسبت به رعایت ضوابط شرع پایبند هستند. برخی از افراد ممکن است برایشان اهمیت نداشته باشد که ضوابط شرع رعایت شود یا نه؛ طبیعتاً آنها انگیزه‌ای ندارند طبق دستور شرع عمل کنند. آنها فقط به‌دنبال دستیابی به تسهیلات هستند. متأسفانه این مسئله در بین متصدیان بانک نیز وجود دارد. براساس گزارش تحقیق اول، به اعتقاد متصدیان بانک، فقط ۳۶ درصد از مشتریان بانک نسبت به اسلامی‌بودن عملیات بانکی احساس مسئولیت می‌کنند. این رقم در تحقیق دوم ۱۷ درصد است. در مقابل، مشتریان نیز معتقدند فقط ۱۸ درصد از مسئولان بانک به ماهیت عقود اسلامی اعتقاد و التزام دارند. به‌رغم اینکه در آموزه‌های اسلامی بر یادگیری

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

احکام معاملات تأکید شده و روایت مشهور «الفقه ثم المتجر» از امیرمؤمنان﵇ اشاره به همین مطلب دارد؛ درحالی‌که طبق آمار استخراج‌شده در یکی از دو تحقیق مورد اشاره ۸۰ درصد مصاحبه‌شوندگان اعلام کرده‌اند از موارد ابطال یک عقد بانکی آگاهی ندارند. این یعنی کوتاهی بخش قابل‌توجهی از مشتریان بانک در یادگیری احکام معاملات (شهنازی و پناهی، ۱۳۹۵).

همچنین فقط ۴۱ درصد از متصدیان بانک گفته‌اند برایشان اهمیت دارد که در فروش اقساطی، مشتری دقیقاً همان کالایی را که در قرارداد مشخص شده، خریداری کند. در پاسخ به این سؤال نیز که اگر تسهیلات درخواستی مشتری در قالب عقود مصرح در قانون نگنجد، آیا خود را متعهد به رعایت قانون می‌دانید؟ فقط ۳۹ درصد پاسخ مثبت داده‌اند؛ یعنی ۵۹ درصد تقیدی به رعایت قانونی که سعی شده منطبق بر شرع باشد، ندارند (همان).

عدم انعطاف قراردادها برای پوشش نیازهای مشتریان بانک

طبق تحقیق‌های میدانی مورد اشاره، ۵۸ درصد کارکنان در تحقیق نخست (نظرپور و همکاران، ۱۳۹۳) و ۸۰ درصد کارکنان در تحقیق دوم اعلام کرده‌اند قراردادهای موجود در بانک‌داری بدون ربا، همهٔ نیازهای مشتریان را پوشش نمی‌دهد. همین مسئله می‌تواند یکی از عوامل تخطی از قانون بانک‌داری بدون ربا باشد (شهنازی و پناهی، ۱۳۹۵).

۶ـ۱. محدودیت ذاتی نهاد بانک به‌عنوان بستری برای اجرای قانون بانک‌داری بدون ربا

بررسی تاریخچهٔ بانک نشان می‌دهد که این نهاد از اساس یک نهاد انتفاعی بوده و بانک‌داران همچون هر بنگاه اقتصادی دیگری به‌دنبال حداکثرکردن سود خود بوده‌اند. با این تفاوت که سایر بنگاه‌ها با فعالیت در بخش واقعی اقتصاد به تولید کالا و خدمات اشتغال دارند؛ اما بانک‌ها با تأمین منابع مالی موردنیاز آنها و همچنین تأمین مالی نیازهای مصرفی مصرف‌کنندگان، کسب درآمد می‌کنند. سه محور اساسی کسب درآمد در سیستم بانکی تعیین مبلغ، مدت و نرخ بهره است. بانک بعد از توافق با متقاضی وام در سه محور مورد اشاره، مبلغ مورد توافق را در اختیار وی قرار می‌دهد و بعد از مدت مورد توافق، اصل وام و بهرهٔ مورد توافق را بازمی‌ستاند. همچنین بانک‌ها برای آنکه منابع مالی بیشتری در اختیار داشته باشند، معمولاً اقدام به جذب سپرده می‌کنند و برای تشویق بخش خصوصی در ازای سپرده‌ها به آنها بهره پرداخت می‌کنند. در فرایند اعطای بهره به سپرده‌ها نیز سه محور اساسی مبلغ، مدت و نرخ بهره وجود دارد. البته ممکن است مدت مورد توافق روزشمار یا ماهانه یا سالانه باشد. در برخی از کشورها به سپرده‌ها سودی تعلق نمی‌گیرد و کسانی که خواهان سود هستند، باید اوراق قرضه خریداری کنند.

در اسلام ربای معاملی و ربای قرضی حرام شده است؛ ازآنجاکه اعطای وام با بهره در نظام بانک‌داری متعارف منطبق قرض ربوی است، در بانک‌داری اسلامی نمی‌توان از آن ابزار استفاده کرد؛ البته ابزارهای دیگری وجود دارد که با به‌کارگیری آنها تا حدودی وظایف اصلی بانک یعنی تأمین مالی انجام می‌شود. آن ابزارها استفاده از عقود اسلامی است. اما اشکال اصلی در اندراج تأمین مالی بر عقود اسلامی آن است که بجز قرض‌الحسنه در هیچ‌یک از این عقود یک طرف تنها نقش تأمین‌کننده منابع مالی را بر عهده ندارد. بلکه خود نیز مستقیم با بخش واقعی اقتصاد درگیر است. بنابراین بانک با تعریفی که از آن شده و وظایفی که در اقتصاد بر عهده‌اش گذاشته شده، قابل تطبیق بر بانک‌داری اسلامی نیست. ازاین‌رو در بانک‌داری فعلی تمامی مفاهیم بانک‌داری ربوی معادل‌سازی شده و سعی شده با افزودن شروط و قیود متعدد به قراردادها، ویژگی‌های قرارداد بانک‌داری متعارف حفظ شود. همان‌گونه که پیش‌ازاین در بررسی مفاد قراردادهای بانکی بیان شد، قراردادها به‌گونه‌ای تنظیم شده است که بازگشت اصل و سود تسهیلات به بانک تضمین شود و در مواردی که تأخیر در کار باشد، با مکانسیم وجه التزام، منافع بانک حفظ شود. تعیین نرخ سود انتظاری توسط شورای پول و اعتبار عملاً به‌گونه‌ای است که در عقود مشارکتی مشتری خود را موظف به پرداخت همان مبلغ می‌داند و فرقی بین حصول سود و عدم حصول سود وجود ندارد.

در فروش اقساطی بانک با مشتری به توافق می‌رسد که کالای خاصی را که موردنیاز اوست، خریداری کند و بعد به قیمت بیشتر به‌صورت نسیه به‌وی بفروشد. اما مبلغ تسهیلات را در اختیار وی قرار داده و در یکی از مواد قرارداد به مشتری وکالت می‌دهد که خود آن کالا را خریده و به قیمت بیشتر به‌صورت نسیه به‌خود بفروشد و در عمل فرایند اعطای تسهیلات، بسیار شبیه قرض ربوی می‌شود.

در جعاله نیز چنین است؛ بانک به‌عنوان عامل تعمیر مسکن را در قالب جعاله قبول می‌کند و مشتری به‌عنوان جاعل مبلغی را برای

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

انجام عمل مزبور به‌عنوان جعل تعیین می‌کند. سپس بانک که نقش عامل را دارد مبلغ تسهیلات را در اختیار جاعل قرار می‌دهد و از او می‌خواهد به وکالت از بانک فرایند تخصیص مبلغ مزبور را در امر تعمیر مسکن مدیریت کند. بعد از انجام پروژه جُعل تعیین شده را که معادل تسهیلات و سود مورد توافق است به بانک پرداخت کند.

همه این تلاش‌ها نشان می‌دهد که بانک درصدد است نزدیک‌ترین شیوه‌ای به بانک‌داری متعارف را برگزیند و در عمل حتی از این هم نزدیک‌تر می‌شود؛ یعنی مثلاً در فروش اقساطی اهمیتی داده نمی‌شود که کالای مورد توافق واقعاً خریداری شود و به فاکتور صوری اکتفا می‌شود. در مضاربه مشتری مبلغ وام را تا آخرین مهلت قرارداد نزد خود نگه می‌دارد و درنهایت به واریز حداقل سود انتظاری که توسط شورای پول و اعتبار تعیین‌شده، اکتفا می‌شود.

نتیجه‌گیری

به‌رغم گذشت حدود چهل سال از تصویب قانون بانک‌داری بدون ربا و الزام نظام بانکی کشور به اجرای آن، افکار عمومی و حتی نخبگان نسبت به موفقیت نظام بانکی در حذف ربا تردید دارند. با توجه به اهمیت مسئله و شدت حرمت ربا در اسلام لازم است این مسئله به‌صورت علمی دنبال شود و مشخص گردد علت بی‌اعتمادی عمومی نسبت به بانک‌ها و تردید در عدم موفقیت آن نهاد در حذف ربا چیست؟ در تحقیق حاضر به این مهم پرداخته شد و شش عامل برای عدم موفقیت نظام بانکی در جلب اعتماد عمومی نسبت به حذف ربا باشد، شناسایی و ارزیابی شد:

- قانون عملیات بانک‌داری بدون ربا؛
- محتوای آئین‌نامه‌های اجرایی و بخش‌نامه‌ها؛
- محتوای قراردادها؛
- عملکرد مدیران و کارکنان و مشتریان بانک؛
- پیچیدگی قراردادهای ترکیبی نسبت به قرض ربوی؛
- محدودیت‌های ذاتی نهاد بانک به‌عنوان بستری برای تحقق بانک‌داری بدون ربا.

البته عوامل فوق، وزن یکسانی در ایجاد بی‌اعتمادی نسبت به بانک‌داری بدون ربا ندارند. مثلاً قانون فعلی عملیات بانکی بدون ربا شاید به‌لحاظ کارایی نقص‌هایی داشته باشد؛ اما در شکل‌گیری بی‌اعتمادی عمومی نسبت به حذف ربا نقش چندانی ندارد. انتظار تغییر نگرش افکار عمومی به حذف ربا با تغییر و اصلاح قانون فعلی بانک‌داری بدون ربا ساده‌اندیشی است. خصوصاً آنکه پیش‌نویس قانون پیشنهادی جدید در رسانه‌ها منتشر شده است و به‌رغم افزایش چند برابری مواد آن، به لحاظ حذف شائبه ربا تغییر محسوسی نکرده است.

محتوای قراردادهای بانکی نیز همین‌گونه است. طبق بررسی به‌عمل‌آمده که گزارش آن در مباحث قبل ارائه شد، مواد مشترک و اختصاصی قراردادها نوعاً نقشی در شکل‌گیری ربا در نظام بانکی ندارند. مشکلات مربوط به ماهیت بانک‌داری بدون ربا و همچنین مشکلات ذاتی نهاد بانک نیز هرچه باشد با التزام به قانون بانک‌داری بدون ربا تا حدود زیادی قابل حل است. بنابراین اصلی‌ترین عامل بی‌اعتمادی به بانک‌ها در مقوله حذف ربا، بی‌توجهی به محتوای قرارداد و عدم پایبندی به مفاد آن است. مشتری، اطلاعی از شکل ظاهری قرارداد ندارد، متصدی بانک نیز او را آگاه نمی‌کند، و یا مشتری تمایلی به شنیدن توضیحات او ندارد؛ بر همین اساس آنچه که دستمایهٔ قضاوت قرار می‌گیرد، آن است که بانک مبلغی در اختیار مشتری قرار داده و پس از مدتی اصل و زیاده را باز ستاند. همین نگرش سطحی باعث اتهام نظام بانکی به رباخواری می‌شود. از طرفی عملکرد برخی از متصدیان بانکی نیز تشدیدکنندهٔ بدبینی است. اینکه متصدی بانک به‌صورت غیررسمی به مشتری اعلام کند با تهیهٔ فاکتور صوری می‌تواند از تسهیلات بهره‌مند شود، یکی از عوامل بدبینی نسبت به حذف رباست. در این‌باره، هم مشتریان و هم متصدیان بانک مقصر هستند؛ و مقصر اصلی نظام بانکی است که در راستای آموزش عمومی بانک‌داری بدون ربا و اقدامات فرهنگی برای ایجاد انگیزه نسبت به رعایت قانون و خواستهٔ شرع در معاملات بانکی ضعیف عمل کرده است. در چهار دههٔ اخیر هرگز به‌صورت جدی آموزش عمومی در دستور بانک نبوده است؛ هرگز در رسانهٔ ملی، کتاب‌های درسی و برنامه‌های تبلیغاتی توضیحی راجع به قراردادهای بانک‌داری بدون ربا داده نمی‌شود. تا کنون هیچ دورهٔ آموزش بانک‌داری اسلامی برای عموم مردم برگزار نشده است. حتی مسئلهٔ آموزش کارکنان بانک نسبت به مسائل اسلامی نیز چندان جدی نیست. مؤسسهٔ آموزش عالی بانک‌داری ایران، وابسته به بانک مرکزی عهده‌دار آموزش منابع انسانی نظام بانکی است. مراجعه به پایگاه اینترنتی مؤسسه و بررسی وضعیت آموزشی آن، ادعای فوق را تأیید می‌کند. موسسهٔ مزبور

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

هشت عضو هیئت علمی دارد که هیچ‌یک در اقتصاد اسلامی تخصصی ندارند. دوره‌های آموزش عالی تعریف شده در مؤسسهٔ مزبور شامل دوره‌های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترا است. در دورهٔ کارشناسی ارشد فقط دو درس دو واحدی با عنوان «مدیریت بانک و بانک‌داری اسلامی» و «تئوری‌های سازمان و مدیریت با رویکرد اسلامی» گنجانده شده و دورهٔ دکترا خالی از هر درسی با رویکرد اسلامی است. دربارهٔ دورهٔ کارشناسی نیز اطلاعاتی منتشر نشده بود. در دوره‌های آموزش حرفه‌ای نیز هیچ خبری از آموزش نیازمندی‌های اسلامی به‌چشم نمی‌خورد. اگر بانک‌داری بدون ربا می‌خواهد طعم موفقیت را بچشد، باید نسبت به آموزش بانک‌داری و ارتقاء فرهنگ رعایت قانون و شرع جدی‌تر عمل کند.

اهتمام مدیران و متصدیان بانک در اجرای قانون و آگاهی‌بخشی نسبت به مفاد قرارداد، بسیار حائز اهمیت است. پیشنهاد می‌شود در فرایند تأمین منابع انسانی مورد نیاز بانک‌داری بدون ربا از نیروهای متعهد و متشرع استفاده شود تا ضریب قانون‌مداری مدیران و متصدیان بانک و پای‌بندی آنا به دستور شرع در رابطه با مفاد قراردادها افزایش یابد.

منابع

بهجت، محمدتقی، ۱۴۲۸ق، ***استفتاءات***، قم، دفتر معظم له.

تبریزی، جوادبن علی، بی‌تا، ***استفتاءات جدید***، قم، بی‌نا.

تقی‌زاده، خدیجه، ۱۳۹۱، «بانک‌داری اسلامی در برخی کشورهای جهان»، ***بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی***، ش ۷۶، ص ۴۷ـ۸۰.

حکیمی‌پور، نادر، ۱۳۹۷، «ارائه شاخص ترکیبی ارزیابی بانک‌داری اسلامی مطالعه موردی بانک‌های ایران»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۷۲، ص ۱۵۱ـ۱۷۲.

دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (گروه اقتصاد)، ۱۳۷۴، «مشکلات بانک‌داری بدون ربا»، ***روش‌شناسی علوم انسانی***، ش ۳، ص ۲۵ـ۴۲.

شعبانی، احمد، ۱۳۹۴، ***درآمدی بر بانک‌داری اسلامی***، تهران، دانشگاه امام صادق.

شهنازی، روح‌الله و مجتبی پناهی، ۱۳۹۵، «سنجش میزان صوری بودن قراردادهای تسهیلات بانکی: مطالعه موردی بانک ملت شیراز»، ***اقتصاد و بانک‌داری اسلامی***، ش ۱۶، ص ۱۷۵ـ۲۰۲.

صافی گلپایگانی، لطف‌الله، ۱۴۱۷ق، ***جامع الاحکام***، چ چهارم، قم، حضرت معصومه.

کلینی، محمدبن‌یعقوب، ۱۴۰۷ق، ***الکافی***، چ چهارم، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

محقق حلی، جعفربن حسن، ۱۴۰۸ق، ***شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام***، چ دوم، قم، اسماعیلیان.

موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۴، «نقد و بررسی قانون بانک‌داری بدون ربا»، ***اندیشه***، ش ۵۳، ص ۱۱۹ـ۱۴۰.

ـــــ ، ۱۳۸۶، «نظریه‌های ربا و بهره»، ***اقتصاد اسلامی***، ش ۲۷، ص ۶۸ـ۱۰۰.

ـــــ و همکاران، ۱۳۹۲، «شاخص‌های ارزیابی بانک‌داری اسلامی»، در: ***نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی***، تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صداوسیما.

نظرپور، محمدنقی و سیدعباس موسویان، ۱۳۹۳، ***بانک‌داری بدون ربا از نظریه تا تجربه***، قم، دانشگاه مفید.

نظرپور، محمدنقی و همکاران، ۱۳۹۳، «شاخص‌های صوری شدن معاملات در عمل کرد بانک‌داری بدون ربا در ایران، بررسی موردی تسهیلات اعطایی شعب بانک تجارت مشهد مقدس»، ***پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)***، سال چهاردهم، ش ۳، ص ۶۵ـ۹۲.

وحید خراسانی، حسین، ۱۴۲۸ق، ***توضیح المسائل***، چ نهم، قم، مدرسهٔ امام باقر.

هاشمی شاهرودی، سیدمحمود، ۱۴۲۳ق، ***قراءات فقهیهٔ معاصره***، قم، مؤسسهٔ دائرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت.

Archive of SID.ir